

فرزانه جوادی پور
دبیر دینی و قرآن منطقه ۵ تهران

میزان تحقق اهداف درس دین و قرآن در رفتارهای دانش آموزان پایه سوم دبیرستان های منطقه ۵ تهران در سال ۸۸-۱۳۸۷

بخشی از هدف های تدریس دینی و قرآن در دبیرستان، ایجاد و تقویت رفتار دینی در دانش آموزان است. آیا با تدریس این درس در دبیرستان، دانش آموزان به اهداف مورد نظر رسیده اند یا خیر؟ در پژوهش حاضر که توسط سرکار خانم فرزانه جوادی پور در منطقه ۵ تهران انجام شده است به این سوال پاسخ داده می شود که کتاب های دینی و قرآن در رساندن ایشان به رفتار دینی موفق بوده است. به نظر شما میان پاسخ های دانش آموزان و دبیران چه تفاوت هایی دیده می شود؟

طرح مسئله

انسان به عنوان یکی از مخلوقات خداوند، برای وصول به غایت و مقصود خود، نیازمند راه و نقشه‌ی رسیدن به آن است. از آن جا که خالق موجودات، غایت هر یک از آن‌ها را در خلقتشان قرار داده، قانون‌مندی و مسیر وصول به غایت را نیز معین ساخته است. به همین دلیل، قرآن کریم هدایت را لازمه‌ی وجودی همه می‌داند و می‌فرماید: «سبح اسم ربك الاعلی. الذی خلق فسوی. والذی قدر فهدی» [اعلی/ ۳-۱]: نام پروردگارت را به پاکی بستای. آن که آفرید و سامان بخشید. آن که اندازه‌بندی کرد و سپس هدایت فرمود.

در حقیقت، قرآن دین مکتوب الهی است. صراط مستقیم و سبیل الی الله در این کتاب مکتوب است و انسان‌ها با تدبر و تفکر در این کتاب و پیروی از معلمان اصلی آن، می‌توانند مسیر زندگی خود را بیابند و با انتخاب آن، به هدف و مقصود نایل شوند. انسان مهتدی، برای این که به مراتبی از ایمان نایل شود، باید حق را بشناسد و پس از شناخت عقلی، بدان دل ببندد. این دل بستگی همراه با شناخت، «ایمان» نام دارد. محصول ایمان «عمل صالح» است. انسان با قوه‌ی عقل، جهان پیرامون خود را می‌شناسد و درست را از نادرست و حق را از باطل متمایز می‌کند.

این پرسش همیشگی پیش روی صاحب‌نظران حوزه‌ی تربیت و به ویژه تربیت دینی وجود داشته است که: «مهم‌ترین رویکرد در آموزش دین و تربیت دینی کدام است؟»

با توجه به این که در هر زمان و دوره‌ای، تعلیم و تربیت انسان دارای اقتضائات و شرایط خاصی است، دین باید بتواند پاسخ‌گوی نیازها و اقتضائات زمانی انسان باشد.

**نظیم برنامه‌ای در چارچوب
برنامه‌های نظری و عملی زندگی،
متناسب با حضور در دنیای امروز، یکی
از ضرورت‌های تربیت دینیه، قرار دادن
راه عملی و برنامه‌ی زندگی پیش روی
نسل امروز است**

توسط اندام بدن (مانند رکوع، سجده، طواف و...) اشاره دارد. اما حقیقت عبادت، عبارت از آن است که انسان خود را در برابر ربّ خویش، در مقام مملوکیّت و مربوبیت قرار دهد. پس حقیقت عبادت، عبودیت است. عبادت (انجام اعمال بدنی مذکور) نوعی نمایش رمزی است که راز آن عبودیت است و عبودیت به این معنی است که انسان خدا را رب و مالک و مدبر خویش بگیرد و غیر از او هر کسی را که داعیه‌ی تصاحب انسان را در سر دارد، با طرح و تدبیری که برای شکل دادن به انسان پیش روی می‌نهد، کنار بزند [باقری، ۱۳۷۰: ۶۴].

محور قرار گرفتن قرآن کریم و سنت و سیره‌ی معصومین (ع) در مباحث درسی بسیار مهم است. تنظیم برنامه‌ای در چارچوب برنامه‌های نظری و عملی زندگی، متناسب با حضور در دنیای امروز، یکی از ضرورت‌های تربیت دینی، قرار دادن راه عملی و برنامه‌ی زندگی پیش روی نسل امروز است؛ نسلی که می‌خواهد در دنیای امروز زندگی مذهبی داشته باشد؛ زندگی عزتمندی که نه تنها در آن احساس حقارت و کمبود شخصیت نکند، بلکه با سربلندی حضور مؤثری در جامعه داشته باشد و به رضایت درونی برسد. این آموزش باید با زندگی دانش‌آموز عجین شود، با آن درآمیزد و از طریق نمونه‌های عینی و مصداق‌های ملموس، جنبه‌ی عملی و کاربردی تعلیم دینی در او تقویت شود.

به منظور استفاده از شیوه‌های بیدارگری وجدان و نفس لوامه، با پیروی از قرآن کریم، و با توجه به پاک بودن فطرت نوجوان و جوان، بخشی از آموزه‌های دینی باید در قالب‌هایی عرضه شود که وجدان را برانگیزد و نفس لوامه را به آن آموزه‌ها جلب کند؛ ایجاد توازن در پرورش روحیه‌ی تعبد و تعقل، به ویژه تعبد و تعلق قلبی. قرآن کریم نسبت انسان با خدا و دستورات الهی را در سه مرتبه طرح می‌کند:

اول: انجام تکلیف و اطاعت از خداوند براساس قبول رابطه‌ی بندگی.

دوم: اعتماد مطلق به خداوند و تسلیم در برابر خواست‌های او.

سوم: توجه به اوامر و نواهی خداوند و قبول آن‌ها براساس اعتقاد به مالکیت مطلق [اعتصامی، ۱۳۸۵: ۱۶].

«در عالم هیچ موجودی به پایه‌ی انسان نمی‌رسد. انسان و ادراکاتش و قابلیتش برای تربیت، باید گفت

پس از حیات و آزادی، استعداد تعلیم و تربیت‌پذیری، بزرگ‌ترین نعمت اعطایی به بشر است. تعلیم و تربیت گران‌بهاترین سرمایه‌ی هر جامعه‌ی آزاد به شمار می‌آید؛ خصوصاً جامعه‌ای که برای استعداد و توانمندی‌های فردی، صرف‌نظر از نژاد یا اصل و نسب، ارزش و اصالت قائل است.

بنابراین گزاف نیست اگر بهبود کیفیت نظام‌های تعلیم و تربیت را معادل ارتقای کیفیت حیات و تمدن انسانی در همه‌ی ابعاد قلمداد کنیم و از سرمایه‌گذاری در جهت دست‌یابی به سیاست‌ها، اصول و روش‌های مناسب در این عرصه، به عنوان ضروری‌ترین و مدبرانه‌ترین سیاست هر جامعه‌ی بشری، یاد شود.

از میان دروس، بهترین درسی که می‌تواند این شناخت را به دانش‌آموزان بدهد، درس «دین و زندگی» است که در سه دوره‌ی تحصیلی وجود دارد. بنابراین، کتاب‌های دینی باید طوری نوشته شوند که وقتی دانش‌آموزی از دبیرستان دانش‌آموخته شد، شناختی از دین اسلام و دستوراتش داشته باشد تا بتواند از آن برای بهتر زندگی کردن استفاده کند.

از مهم‌ترین مسائل بشر در تمامی ادوار تاریخ، مقوله‌ی تعلیم و تربیت و پرورش نسل نوجوانان و جوان برای ورود به اجتماع و جامعه‌پذیری آن‌ها بوده است. به این اعتبار می‌توان گفت که قدمت تعلیم و تربیت به قدمت بشریت است. دین اسلام که کامل‌ترین دین است، در مورد زندگی انسان‌ها دستوراتی دارد که اگر به آن‌ها عمل شود، زندگی سعادت‌مندان‌هی انسان تضمین می‌شود. این دستورات در کتاب قرآن و احادیث نقل شده‌اند. بهترین درسی که می‌تواند این مطالب را به دانش‌آموزان آموزش دهد، درس دینی و قرآن است.

پس مهم است که مطالب کتاب به گونه‌ای نوشته شود که دانش‌آموز بتواند از آن در جای‌جای زندگی‌اش استفاده کند؛ یعنی مؤلفان به اهداف رفتاری درس دینی و قرآن برسند. در دوره‌ی دبیرستان، این وظیفه به عهده‌ی درس دینی و قرآن است.

قرآن بیان می‌کند که هدف غایی از خلقت انسان «عبادت» است. تربیت انسان باید نیل به این غایت را میسر سازد. پس عبادت هدف غایی تربیت نیز هست.

عبادت چیست؟ ظاهر عبادت، به انجام پاره‌ای از اعمال

بهترین زمان برای تربیت و خودسازی، دوره‌ی کودکی و نوجوانی است، زیرا صفحه‌ی دل با زشتی‌ها و صفات ناپسند شکل نگرفته و چراغ فطرت در دلش خاموش نشده است

مولوی مثلی می‌آورد درباره‌ی این که هرچه انسان بزرگ‌تر می‌شود، صفات او قوی‌تر و ریشه‌دارتر می‌شود. می‌گوید: «مردی خاری را در معبر کاشت و مردم از این بوته‌ی خار در رنج بودند. او قول داد سال دیگر آن را بکند و سال دیگر نیز کار را به سال بعد موکول کرد و سال‌های بعد نیز به همین ترتیب گذشت. از یک طرف خار سال به سال ریشه‌دارتر می‌شد و از طرف دیگر خود او سال به سال ضعیف‌تر. پس میان رشد درخت و قوت او، نسبت معکوس برقرار بود. یعنی اصلاح نفس در جوانی آسان‌تر از پیری است.

مشخصات کلی تحقیق و نتایج آن

جامعه‌ی آماری تحقیق شامل ۱۵۷۵۶ نفر از دانش‌آموزان پایه‌ی سوم و ۶۰ نفر از دبیران پایه‌ی سوم دبیرستان‌های دخترانه و پسرانه‌ی منطقه‌ی ۵ آموزش و پرورش شهر تهران، در سال ۱۳۸۸ بوده است. از مجموع دانش‌آموزان ۴۰۳ نفر و از مجموع دبیران ۵۳ نفر به پرسش‌نامه‌ها پاسخ دادند و به عنوان نمونه انتخاب شدند. در این پژوهش، از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای و از پرسش‌نامه‌ی محقق ساخته استفاده شد و با اجرای آزمون t، بهره‌گیری از روش‌های آمار توصیفی و تحلیلی و به کمک نرم‌افزار SPSS، داده‌ها تحلیل شدند. در این تحقیق برای رسیدن به نتیجه از دو پرسش‌نامه دانش‌آموزان و دبیران استفاده شد. نتایج چند سؤال آن که مربوط به درس قرآن می‌شود، بدین شرح است:

دیدگاه دانش‌آموزان

۱. محتوای کتاب دینی و قرآن تا چه اندازه شما را به ارزش این درس در زندگی آگاه ساخته است؟
۱۰/۷ درصد هیچ، ۱۴/۱ درصد خیلی کم، ۲۷/۵ درصد کم، ۳۷/۲ درصد زیاد، ۱۰/۴ درصد خیلی زیاد، آن‌ها را به ارزش این درس در زندگی آگاه ساخته است.
۲. تا چه اندازه با خواندن درس دینی و قرآن، عمل به احکام برایتان جذاب‌تر شده است؟
۱۷/۱ درصد هیچ، ۱۵/۴ درصد خیلی کم، ۳۵/۷ درصد کم، ۲۴/۶ درصد زیاد، ۷/۲ درصد خیلی زیاد، عمل به احکام را

غیرمتناهی است» [امام خمینی (ره)، صحیفه‌ی نور، ۱۳۷۵، جلد ۸: ۲۳۷].

دقت در انگیزه‌ی بعثت انبیا، همان‌گونه که قبلاً نیز گفته شد، نشان می‌دهد که هدف غایی از تعلیم و تربیت انسان، به «فلاح» رسیدن اوست. اولین ندایی که از سوی پیامبر بزرگ اسلام (ص) پس از بعثت طنین‌افکن شد، همانا سرود آزادگی و رهایی انسان از همه‌ی وابستگی‌ها بود: «قولوا لا اله الا الله تفلحوا» که برای تزکیه‌ی وجود از همه‌ی وابستگی‌ها و تقرب به حق، باید در شخصیت اخلاقی دانش‌آموزان پایه‌گذاری شود. برای شکل‌گیری شخصیت اخلاقی دانش‌آموزان، باید تکالیفشان تا حد امکان با تمثیل، تذکر و یادآوری، داستان‌سرایی، دادن الگو و نمونه و... همراه باشد تا دانش‌آموز از تکالیف معمولی خودش و دیگران آگاه شود.

بهترین زمان برای تربیت و خودسازی، دوره‌ی کودکی و نوجوانی است، زیرا صفحه‌ی دل با زشتی‌ها و صفات ناپسند شکل نگرفته و چراغ فطرت در دلش خاموش نشده است. در این باره در نامه‌ی ۳۱، نهج‌البلاغه، امام علی (ع) به فرزندش امام حسن (ع) چنین می‌فرماید: «قلب نوجوان مانند زمین خالی است که هرچه در آن بیفشانی، آن را می‌پذیرد. پس، پیش از آن که قلبت سخت شود و فکرت به امور دیگر مشغول شود، به تعلیم و تربیت تو مبادرت کردم و همت خود را به تربیت تو گماشتم.»

عادت‌های ناپسند، در دوران کودکی و نوجوانی هنوز ریشه‌دار نشده‌اند و از این‌رو، مبارزه با آن‌ها آسان است و آنان باید از این امتیاز بزرگ به شایستگی بهره ببرند. امام خمینی (ره) بر ضرورت اصلاح در ایام جوانی تأکید می‌کردند و می‌فرمودند: «جهاد اکبر، جهادی است که انسان با نفس طاغوتی خودش انجام می‌دهد. شما جوان‌ها از حالا باید شروع کنید به این جهاد، نگذارید که قوای جوانی از دستتان برود. هرچه قوای جوانی از دست برود، ریشه‌های اخلاق فاسد در انسان زیادتر می‌شود و جهاد مشکل‌تر. جوان زود می‌تواند در این راه پیروز شود، پیر به این زودی نمی‌تواند. نگذارید اصلاح حال خودتان از جوانی به پیری بیفتد [امام خمینی (ره)، صحیفه‌ی نور، ۱۳۷۵، جلد ۶: ۲۸۶].

برایشان جذاب‌تر کرده است.

۳. تا چه اندازه آشنایی با خصوصیات یک انسان

مؤمن در این درس، ایمان شما را تقویت کرده است؟

۱۳/۴ درصد هیچ، ۸/۱ درصد خیلی کم، ۳۱/۰ درصد کم، ۲۸/۵ درصد زیاد، ۸/۹ درصد خیلی زیاد، آشنایی با یک انسان مؤمن ایمان آن‌ها را تقویت کرده است.

۴. آیا با خواندن درس دینی و قرآن، اشتیاق شما

برای این‌که پیرو واقعی برای امام زمان (عج) باشید، بیشتر شده است؟

۹/۷ درصد هیچ، ۹/۲ درصد خیلی کم، ۱۸/۴ درصد کم، ۳۶/۵ درصد زیاد، ۲۶/۳ درصد خیلی زیاد، اشتیاق آن‌ها را برای این‌که پیرو واقعی امام زمان (عج...) باشند، بیشتر کرده است.

۵. با خواندن این درس، آیا انگیزه‌ی شما برای

ادامه‌ی مطالعات دینی و مذهبی در ساعات فراغت بیشتر شده است؟

۳۱/۸ درصد هیچ، ۲۱/۳ درصد خیلی کم، ۲۴/۸ درصد کم، ۱۵/۱ درصد زیاد، ۶/۹ درصد خیلی زیاد، انگیزه‌ی آن‌ها را برای مطالعات دینی و مذهبی در ساعات فراغت بیشتر کرده است.

دیدگاه دبیران

۱. به نظر شما، محتوای این کتاب تا چه اندازه

دانش‌آموزان را به ارزش این درس در زندگی آگاه کرده است؟

۱۵/۱ درصد هیچ، ۱۱/۳ درصد خیلی کم، ۴۷/۲ درصد کم، ۲۲/۶ درصد زیاد، ۳/۸ درصد خیلی زیاد، دانش‌آموزان را به ارزش این درس در زندگی آگاه ساخته است.

۲. تا چه اندازه درس دینی و قرآن توانسته است،

عمل به احکام را برای دانش‌آموز جذاب‌تر کند؟

۱۳/۲ درصد هیچ، ۲۶/۴ درصد خیلی کم، ۴۷/۲ درصد کم، ۹/۴ درصد زیاد، ۳/۸ درصد خیلی زیاد، توانسته است عمل به احکام را برای دانش‌آموزان جذاب‌تر کند.

۳. تا چه اندازه آیه‌های درس دینی و قرآن

دانش‌آموزان را با قرآن آشنا کرده است؟

۳/۸ درصد هیچ، ۷/۵ درصد خیلی کم، ۳۴/۰ درصد کم، ۴۹/۱ درصد زیاد، ۵/۷ درصد خیلی زیاد، باعث شده است دانش‌آموزان با قرآن آشنا شوند.

۴. تا چه میزان آشنایی با خصوصیات یک انسان

مؤمن توانسته است، ایمان را در دانش‌آموزان تقویت کند؟

۳/۸ درصد هیچ، ۳۴/۰ درصد خیلی کم، ۳۴/۰ درصد کم، ۲۴/۵ درصد زیاد، ۳/۸ درصد خیلی زیاد، باعث شده است که خصوصیات یک انسان مؤمن، ایمان را در دانش‌آموزان تقویت کند.

۵. آیا با خواندن درس دینی و قرآن اشتیاق

دانش‌آموزان برای این‌که پیرو واقعی امام زمان (عج) باشند، بیشتر شده است؟

۱۳/۲ درصد هیچ، ۱۸/۹ درصد خیلی کم، ۴۳/۴ درصد کم، ۲۰/۸ درصد زیاد، ۳/۸ درصد خیلی زیاد، اشتیاق دانش‌آموزان را برای این‌که پیرو واقعی امام زمان (ع) باشند، بیشتر کرده است.

۶. آیا با خواندن درس دینی و قرآن، انگیزه‌ی

دانش‌آموز برای مطالعه‌ی مطالب دینی و مذهبی در ساعات فراغت بیشتر شده است؟

هرچه آموزش دینی و قرآن بهتر

انجام شود، مشکلات فردی،

خانوادگی و اجتماعی در جامعه

کمتر خواهد شد

۲۲/۶ درصد هیچ، ۲۴/۵ درصد خیلی کم، ۵۴/۳ درصد کم، ۵/۷ درصد زیاد، ۱/۹ درصد خیلی زیاد، انگیزه‌ی دانش‌آموزان برای مطالعه‌ی مطالب دینی و مذهبی در ساعات فراغت بیشتر شده است.

این تحقیق شش فرضیه داشت که دو فرضیه‌ی آن مربوط به درس دینی و قرآن می‌شود و نتایج آن از دیدگاه دانش‌آموزان و دبیران بدین شرح است:

۱. فرضیه‌ی اول: آموزش درس دینی و قرآن باعث متعهد شدن فرد به احکام مذهبی می‌شود (از دیدگاه دانش‌آموزان).

با اطمینان ۹۹ درصد می‌توان اظهار داشت که نظر دانش‌آموزان از حد متوسط بالاتر است. **در نتیجه فرضیه‌ی فوق تأیید می‌شود.**

۲. فرضیه‌ی دوم: آموزش درس دینی و قرآن باعث اقناع مذهبی فرد می‌شود (از دیدگاه دانش‌آموزان).

با اطمینان ۹۹ درصد می‌توان اظهار داشت که نظر دانش‌آموزان از حد متوسط پایین‌تر است. **در نتیجه فرضیه‌ی فوق تأیید نمی‌شود.**

۱. فرضیه‌ی اول: آموزش درس دینی و قرآن باعث متعهد شدن فرد به احکام مذهبی می‌شود (از دیدگاه دبیران).

با اطمینان ۹۹ درصد می‌توان اظهار داشت که نظر دبیران از حد متوسط پایین‌تر است. **در نتیجه فرضیه‌ی فوق تأیید نمی‌شود.**

۲. فرضیه‌ی دوم: آموزش درس دینی و قرآن باعث اقناع مذهبی فرد می‌شود (از دیدگاه دبیران).

با اطمینان ۹۹ درصد می‌توان اظهار داشت که نظر دبیران از حد متوسط پایین‌تر است و **در نتیجه فرضیه‌ی فوق تأیید نمی‌شود.**

بین میانگین نظرات دانش‌آموزان و دبیران در میزان پای‌بندی عملی به مذهب تفاوت معناداری مشاهده شد. به نحوی که دانش‌آموزان نسبت به دبیران نظرات مثبت‌تری پیرامون این موضوع داشتند. به عبارت دیگر، دانش‌آموزان نسبت به دبیران تأثیر بیشتری برای کتاب دینی و قرآن در این حیطة قائل بودند.

بین میانگین نظرات دانش‌آموزان و دبیران در میزان اقناع مذهبی تفاوت معناداری مشاهده نشد. به عبارت دیگر، دانش‌آموزان و دبیران نظرات یکسانی پیرامون این موضوع داشتند که کتاب دینی و قرآن تأثیری در این حیطة نداشته است.

نکته‌ی جالب این‌جاست که دانش‌آموزان معتقدند با خواندن کتاب دینی و قرآن به احکام دینی متعهد شده‌اند، ولی دبیران چنین نظری ندارند و این نشان‌دهنده‌ی تفاوت طرز تفکر نوجوانان با بزرگسالان است.

از آن‌جا که مسئله‌ی دین و دین‌داری در جامعه بسیار مهم است، نتیجه‌ی این تحقیق برای مؤلفان کتاب‌های دینی و قرآن دوره‌ی دبیرستان بسیار مفید خواهد بود. زیرا هرچه آموزش دینی و قرآن بهتر انجام شود، مشکلات فردی، خانوادگی و اجتماعی در جامعه کمتر خواهد شد.

منابع

۱. الهی قمشاهی، مهدی، قرآن کریم، انتشارات انمه، قم، ۱۳۸۰.
۲. امام خمینی، روح‌الله، صحیفه‌ی نور (ج ۶ و ۸)، ۱۳۷۰.
۳. ابراهیم‌زاده، عیسی؛ فراهانی، ابوالفضل؛ سرمدی، محمدرضا. چگونه تحقیق کنیم؟ انتشارات پیام‌نور، تهران، ۱۳۸۵.
۴. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۰.
۵. برزینکا، ولگانگ، نقش تعلیم و تربیت در جهان امروز، مهر آفاق مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۳.
۶. بست، جان، روش‌های تحقیق در علوم تربیتی، ترجمه‌ی حسن پاشا شریفی و نرگس طالقانی، انتشارات رشد، تهران، ۱۳۶۹.
۷. حجتی، سید محمدباقر، اسلام و تعلیم و تربیت، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۵۸.
۸. راهنمای آموزشی و پژوهشی دانشجویان دوره‌های تحصیلات تکمیلی (۱۳۷۶)، دانشگاه اصفهان.
۹. رحال‌زاده، رضا، طراحی آموزشی، انتشارات آژنگ، تهران، ۱۳۷۵.
۱۰. شبکه‌های مدارس ایران www.roshd.ir.
۱۱. شپارد، ت.ب. «تعلیم و تربیت و دین». ترجمه‌ی احمد آرام، ماهنامه‌ی آموزش‌وپرورش، شماره‌ی ۸، ۱۳۴۹.
۱۲. شریعتی، علی، انسان بی‌خود، انتشارات قلم، تهران، ۱۳۶۱.
۱۳. ———، کوپر، چاپ‌خانه‌ی طوس، مشهد، ۱۳۴۹.
۱۴. شریعتمداری، علی، اصول و فلسفه‌ی تعلیم و تربیت، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۱.
۱۵. شکوهی، غلامحسین، تعلیم و تربیت و مراحل آن، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۳.
۱۶. صبح خیر، نصاری و سلیمی، پرویز، راهنمای بین‌المللی نظام‌های آموزشی، دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، تهران، ۱۳۶۱.
۱۷. صبوچی، فرحناز، «بررسی عوامل مؤثر در بی‌انضباطی دانش‌آموزان مدارس متوسطه دخترانه شهر تهران»، دانشکده‌ی علوم تربیتی دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
۱۸. علی‌ابن‌طالب (۱۳۸۲)، نهج‌البلاغه، ترجمه‌ی علی اصغر فقیهی، انتشارات مشرقین، تهران.
۱۹. فریره، پائولو، فرهنگ سکوت، ترجمه‌ی علی شریعتمداری، انتشارات آشنا، تهران.
۲۰. فرخجسته، هوشنگ، اخلاق نظری، اخلاق عملی و جامعه‌ی سالم، ۱۳۷۳.
۲۱. قریشی، سعیده‌السادات، بررسی تناسب محتوا با اهداف درس دین و زندگی ۱، قزوین، ۱۳۸۵.
۲۲. کلاتری، منیژه، بررسی علل غیبت دختران دانش‌آموز در دوره‌ی دوم دبیرستان، دانشکده‌ی علوم تربیتی دانشگاه تهران، ۱۳۴۹.
۲۳. مهرمحمدی، محمود، بررسی ارتباط میان تربیت فرهنگی و یادگیری، انتشارات مدرسه، تهران، ۱۳۷۹.
۲۴. میرعارفین، فاطمه‌السادات، ارزش‌یابی کتب درسی دین و زندگی ۳، از دیدگاه صاحب‌نظران و دبیران درس دینی، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، ۱۳۸۴.
۲۵. همدانی‌زاده، جواد، آموزش تدریس ریاضیات دبیرستانی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۸.